

DRŽAVA IN DEMOKRACIJA V POGLEDIH SLOVENSKE POLITIKE V KRALJEVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV/JUGOSLAVIJI (1918–1941)**

V slovenski politiki dvajsetih let je na programski ravni prevladoval demokratični koncept parlamentarne in socialne države, ki naj uresničuje vse temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine. V tridesetih letih se je uveljavila misel o korporativni državi in t. i. disciplinirani demokraciji, ki sta jo podpirali tako katoliška kot liberalna politika. Kontinuiteto z demokratično mislijo dvajsetih let je vzdrževalo Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, oblikovano zunaj obeh vodilnih političnih taborov. V realnem življenju je bila demokracija ujetnica politike in ideologije, dojemali pa so jo predvsem kot sredstvo oblasti določene družbene skupine.

Ključne besede: država, demokracija, parlamentarizem, človekove pravice in svoboščine

I.

Vprašanje politične, pravne, socialnogospodarske in filozofskobivajske vsebine države in demokracije je bilo v slovenski politični misli in praksi poudarjeno prisotno v dinamičnem in skozi vrsto razvojnih stopenj zgoščenem razvoju prve jugoslovanske skupnosti. Na to so poleg notranjih razmer v novonastali Kraljevini SHS/Jugoslaviji vplivali tudi zunanjepolitični dejavniki, saj so bogato razpravo o državi in demokraciji, ki je zaznamovala prvo polovico 20. stoletja, dodatno spodbudili tudi totalitarni in avtoritarni sistemi moderne,¹ med katerimi sta po svojih protidemokratičnih vodilih fašizem in nacizem sprožila drugi svetovni spopad.

Slovenska politika je s celovito obravnavo vprašanja države in demokracije, ki je opredelila njen programski značaj v prvi jugoslovanski skupnosti, začela še pred razpadom Habsburške monarhije. To so storili v liberalnem taboru, ko so ob ustanovitvi enotne vse-slovenske liberalne stranke, Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), konec junija 1918, oblikovali nov slovenski liberalni program, s katerim je JDS vstopila v jugoslovansko državo. Liberalci so se v njem zavzeli za načelo suverenosti ljudstva, kulturno, pravno, politično in socialno enakopravnost ter enakoveljavnost vseh državljanov in državljanek, vključno z žensko volilno pravico, institut ljudskega plebiscita, odpravo smrtnih kazni, versko svobodo in enakopravnost, ter neodvisnost cerkvenih organizacij v odnosu do države ob opozorilu, da nasprotujejo vsakemu zlorabljanju vere v politične namene. Kot temelj državne organizacije so poudarili avtonomno občino, sicer pa so zagovarjali demokratično in enostavno javno upravo, brezplačno državno šolstvo, brezplačno državno zdravstvo za

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 *Conceptually-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia*).

1 Prim. tudi Zver, *Demokracija*, str. 14.

siromašne in državno skrb za matere malih otrok. Na gospodarskem področju naj bi država skrbelo za delovanje velikih obratov, ki bi prešli v njeno last, drugih posegov v zasebno lastnino pa naj ne bi bilo. Skladno z liberalnim unitarističnim nacionalnim programom je JDS zagovarjala še načelo jugoslovanske nacionalno homogene države, v vprašanju oblike vladavine pa se je novembra 1918 postavila na monarhistično stran.²

Novembra 1918 so v tedaj obstoječi Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) na svoje poglede v vprašanju države in demokracije opozorili tudi v katoliškem in marksističnem taboru. Oboji so zahtevali splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, svobodo govora, tiska, združevanja in zborovanja, poddržavljenje podjetij splošnega pomena ter splošno in enotno delavsko zavarovanje. Katoliški krščansko socialni program je ob tem še zahteval odpravo smrtne kazni, izenačitev ženskih in moških plač ter državno skrb za nosečnice in matere malih otrok, socialistični pa enakopravnost slovenščine s srbsčino oziroma hrvaščino in enakopravnost ter svobodo vseh ver. Sprva so v obeh taborih podpirali republikansko državo, konec novembra pa je v pripravah na jugoslovansko združitev katoliška Vseslovenska ljudska stranka (VLS) svoje prvotno republikansko in federativno stališče opustila. Marksisti oziroma Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) je vztrajala pri republikanski usmeritvi, v vprašanju državne ureditve pa je vseskozi odklanjala federalizem.³

Poglede, ki so jih v vprašanju države in demokracije poudarili pred jugoslovansko državno združitvijo, 1. decembra 1918, so v slovenski politiki z veliko intenzivnostjo razširili in poglobili v naslednjem desetletju. To je bil čas, ko je prišlo do pravega izbruha strankarskega življenja na Slovenskem, v katerem se je pokazal izrazit slovenski politični temperament. Brez pridržkov lahko rečemo, da s prvim jugoslovanskim desetletjem po idejni ustvarjalnosti, programsko politični kvaliteti in silovitosti težko primerjamo celo obdobje po obnovitvi večstrankarskega življenja v Sloveniji leta 1990 oziroma razvoj po njem. Slovenski politični subjekti so svoje idejne, politične, kulturne in socialnogospodarske nazore v času od nastanka Kraljevine SHS do uvedbe kraljeve diktature leta 1929 predstavili ob številnih priložnostih. Najbolj izrazito v svojih temeljnih programskih dokumentih, v času zasedanja Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS v letih 1920–1921, in pred skupščinskimi volitvami, ki so bile v tem obdobju razpisane štirikrat.

Slovenska politika dvajsetih let je vprašanju države, njene organizacije in delovanja namenila vsestransko pozornost. Večji, a politično ne odločujoč del političnih subjektov, ki je prihajal iz marksističnega tabora in skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, je zagovarjal republiko oziroma suverenost ljudstva. To so bili slovenski socialisti (od leta 1921 združeni v Socialistično stranko Jugoslavije), slovenski del Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), legalni politični stranki prek katerih so komunisti delovali v letih 1923–1924 – Socialistična stranka delovnega ljudstva (SSDL) in slovenski del Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ) –, Zemljoradniška stranka za Slovenijo (ZSS), Slovenska zemljoradniška stranka (SZS), Slovenska republikanska stranka (SRS), Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD), Zveza slovenskega kmečkega ljudstva (ZSKL), Slovenska kmetska stranka (SKS) in Narodna ljudska stranka (NLS).⁴ Najmočnejši slovenski politični stranki, Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1920 preimenovala VLS, in JDS (od leta 1919 del vsedržavne JDS, leta 1924 preimenovala v Samostojno demokrasko

2 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–26, 28; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 81–82, 86, 92–94.

3 Prav tam, str. 65, 66, 68, 94, 96; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 86, 89, 94–98.

4 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 97, 107, 113, 117, 127, 133, 141, 150, 151, 163, 167, 171, 179; *Viri za zgodovino KSS*, str. 191, 195, 197, 203, 206, 207; Grdina, *Kratka zgodovina SZS in SRS*, str. 85, 86.

stranko, SDS), pa sta zagovarjali oziroma nista problematizirali obstoječe monarhistične oblike vladavine.⁵ Enako so ravnale tudi novoustanovljene liberalne stranke – Samostojna kmetijska stranka (SaKS), Narodno socialistična stranka (NSS) in Narodno napredna stranka (NNS) –, bojna in teroristična organizacija JDS/SDS Orjuna, ter slovenski del vsedržavne Narodno radikalne stranke (NRS).⁶

Z izjemo slovenskih socialistov, SLS, NSS, ZSS in NLS so se slovenski politični dejavniki enako razdelili tudi v vprašanju državne ureditve. Republikansko usmerjene stranke in politične organizacije so zagovarjale federalizem, monarhistične pa državni centralizem.⁷ Med omenjenimi izjemami so socialisti, ZSS in NLS podpirali centralistično državo, SLS in v prvi polovici dvajsetih let NSS pa avtonomistično-federalistično urejeno jugoslovansko skupnost.⁸ Le-to je od leta 1923 zagovarjala tudi sprva centralistično usmerjena KPJ, leta 1926 pa se je med njene zagovornike vključila tudi obnovljena JSDS, ki jo je vodil Zvonimir Bernot.⁹ S centralističnimi oziroma federalističnimi stališči so bili usklajeni tudi pogledi na vprašanje nacionalnega značaja Kraljevine SHS. Slovenska centralistična politika je zagovarjala načelo jugoslovanskega nacionalnega integralizma, po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le »plemena« namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda, avtonomistična pa je poudarjala obstoj slovenske narodne individualnosti in zahtevala narodno samoodločbo ter revizijo Vidovdanske ustave, ki je leta 1921 uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem.¹⁰

Svoja stališča o vprašanju oblike vladavine, državne ureditve in nacionalnega značaja Kraljevine SHS je slovenska politika izrazila v številnih poudarkih. Slovensko monarhistično stališče je najbolje razkrivala misel, ki jo je izrekel tržaški liberalni politik, dr. Otokar Rybář. Ko so na seji osrednjega odbora Narodnega Vijeća SHS v Zagrebu, 23. in 24. novembra 1918, razpravljali o združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije, je dejal: »Moramo biti za monarhijo, ker smo nezreli za republiko.«¹¹ Republikanski pogled je bil seveda drugačen in je izražal zaupanje v zgodovinsko družbeno in politično moč slovenskega ljudstva. »Izhajamo s stališča, da je narod izvir in nosilec vse politične moči, to je suveren: zato smo za republikansko državno obliko« je v svoj temeljni nauk zapisala SRSKD.¹² Slišal pa se je tudi slikovit zagovor republike: »Tudi če pride sam sv. Peter z neba, pooblaščen od gospoda Boga, in bi hotel biti Kralj in Car v naši državi, bi bili proti temu«, je v razpravi v ustavnem odboru Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS zagotovil socialist Etbin Kristan.¹³

5 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 128; isti, *Programi političnih strank*, str. 29, 46, 78; isti, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 17.

6 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 176, 178, 181; isti, *Programi političnih strank*, str. 54, 137.

7 Perovšek, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 20–26; isti, *Prepeluh in SRSKD*, str. 194–198; isti, *Slovenski avtonomizem socialistične smeri*, str. 174–175; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 128, 130–146, 183–197, 222–230, 239–276; isti, *Programi političnih strank*, str. 49, 53–54, 128–131, 138, 158, 165; Grdina, *Kratka zgodovina SZS in SRS*, str. 84–86, 88.

8 Perovšek, *Nacionalnopolitični koncepti unitarističnih sil*, str. 70–71, 80–81; isti, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 8–20; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 122–123, 207–214; isti, *Programi političnih strank*, str. 141–142, 77–80.

9 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 132–133.

10 O medsebojni povezanosti avtonomistično-federalističnega državnopravnega programa in stališča o obstoju posebne slovenske narodne individualnosti v slovenski politiki dvajsetih let glej Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija 1918–1941*, str. 60, 63–67. O ustavni uzakonitvi jugoslovanskega narodnega integralizma in državnega centralizma glej isti, *Unitaristični značaj vidovdanske ustave*, str. 17–26.

11 *Građa o stvaranju jugoslovenske države, II*, str. 641.

12 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 163.

13 *SB UO US K SHS, I*, 11. seja, 15. 2. 1921, str. 143.

Enako nasprotujoča stališča je slovenska politika oblikovala tudi v vprašanju oblike državne ureditve. Centralistični názor je že leta 1919 v pogovoru s Slovenskim narodom predstavil eden od vodilnih slovenskih liberalnih politikov in tedanji minister za konstituantno ter izenačenje zakonov, dr. Albert Kramer. Zagovarjal je trdno državno organizacijo, to je »eno državo z enim vladarjem, eno vlado in eno zakonodajo, brez dual- tri- al- in drugih -izmov«. ¹⁴ Nasprotno pa je vodilna slovenska avtonomistično-federalistična sila, Slovenska ljudska stranka, izražala večinsko slovensko narodnopolitično stališče v zahtevi po oblikovanju upravno enotne avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado. ¹⁵ S tem bi bili zagotovljeni politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva in pravica Slovencev, da v lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami. ¹⁶ Na centralistični strani so tako zahtevo posmehljivo razumeli kot težnjo po vzpostavitvi slovenske liliputske republike z ozemljem od Ljutomera do Kranjske gore (Prekmurje naj bi si vzeli Hrvati), njen edino možni konec pa naj bi bila katastrofa slovenskega naroda. ¹⁷

Slovenska politika se je izrazito razhajala tudi v vprašanju naroda. Slovensko narodno stališče je najbolje izrazila Narodno socialistična stranka, ki je zelo določno poudarila obstoj slovenske narodne individualnosti oziroma narodno posebnost slovenske »pokrajine«. Ta je po njenem spoznanju izhajala »prvič iz posebnosti etnične psihe ljudstva, ki je na njej prebivalo, drugič pa iz duševnosti oblikujočih učinkov slovenskega jezika in kulturnih zakladov, ki so se bili v njem nakopičili. Ta dva činitelja sta ustvarila izvesno individualnost, ki jo ravno imenujemo slovensko in ki je vtemeljila zaznamovanje ljudstva, ki jo je začelo nositi z imenom slovenskega naroda.« Zato za NSS slovenstvo ni bila »kaka teorija, še manj politični program, ampak (...) enostavno ugotovitev danes obstoječih sil naše notranjosti, našega jezika in naše kulturne preteklosti«. ¹⁸ Take poglede je pobijal integralistični program, ki ga je vodilni liberalni politik dvajsetih let, dr. Gregor Žerjav, pojasnil takole: »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejstvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.« ¹⁹

V vprašanju delovanja državnega organizma pa si je bila slovenska politika dokaj enotna. V vseh političnih taborih so – sicer iz različnih idejnih izhodišč – poudarjali potrebo po njegovi demokratični in moderni socialni, upravni in politični vsebini; ²⁰ svoje poglede na delovanje države je imela le Orjuna, ki jo razumela kot orodje za nepopustljivo udejanjenje jugoslovanskega narodno integralističnega rasnega poslanstva. ²¹ Sicer pa je slovenska politika največji pomen pripisovala vzpostavitvi socialne države. Le-ta naj bi zagotovila rešitev socialnega vprašanja in s tem socialno pravičnost, utemeljeno v zakonski ureditvi minimalne mezde, zakonskemu varstvu pravic delavcev in nameščen- cev, osemurnem delavniku, prepovedi dela otrok in nočnega dela za ženske, popolnem splošnem bolniškem, nezgodnem, invalidskem in starostnem zavarovanju, zavarovanju v primeru nezaposlenosti in smrti, brezplačnem zdravstvu za vse državljane in brezplačnem

¹⁴ SN, 21. 2. 1919.

¹⁵ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 82–83.

¹⁶ *Sodite po delih!*, str. 1–2, 3, 27.

¹⁷ *Jutro*, 31. 3. 1923; SN, 17. 3. 1923.

¹⁸ *Jugoslavija*, 29. 11. 1921.

¹⁹ *Jutro*, 5. 2. 1924.

²⁰ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 29, 35–36, 46, 55, 71, 97, 107, 140, 143, 150, 151, 164, 165, 169, 171, 180.

²¹ Prav tam, str. 49, 50.

državnem šolstvu. Take zahteve so postavili v vseh političnih taborih. V liberalnem jih je poudarjala NSS, medtem ko sta njegov meščanski in kmečki del sledila misli, naj bi v imenu socialne pravičnosti razvijali čut solidarnosti med razredi oziroma glavno skrb namenili vprašanju gospodarskega in socialnega položaja kmečkega stanu. Od drugih strank so se v svojih socialnogospodarskih pogledih posebej na položaj kmeta osredotočile tudi SZS, SKS in NLS.²² V zvezi z njegovim položajem so v vseh političnih taborih poudarili še zahtevo po agrarni reformi. Z njo naj bi nacionalizirali veleposestniško zemljo, velike gozdove in – z izjemo pri SLS – tudi cerkveno veleposest. Nacionalizirano zemljo in gozd naj bi razdelili med kmete z malo zemlje.²³

V slovenski politiki je prevladovala tudi misel, naj država izvede socializacijo (podružbljenje) velikih energetskih podjetij in drugih kapitalističnih podjetij ter bank. Zagovarjali so jo v vseh treh tradicionalnih političnih taborih (v liberalnem po letu 1919 NSS) in v SKS. Pri tem sta NSS in SLS posebej poudarili pravico delavcev po solastništvu in soupravljanju socializiranih gospodarskih enot.²⁴ Iz skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, pa je NRS posebej opozorila še na potrebo po državnem nadzoru celotne industrijske proizvodnje in udeležbi delavca pri rezultatih njegovega dela. SRSKD in SKS sta opozorili tudi na potrebo po državnem nadzoru denarnih zavodov, zlasti bank.²⁵ Obe stranki ter SZS in SRS so se zavzele za združeno oziroma samoupravno državo. SRSKD in SKS sta zagovarjali samoupravno organiziranje ljudstva, ki bo v okviru občin in okrožij reševalo socialnogospodarska, kulturna, zdravstvena in socialno-skrbstvena vprašanja svojega razvoja, SZS in SRS pa sta se zavzemali za proporcionalno zastopanost vseh stanov v »gospodarskih parlamentih«, ki bi odločali o uresničevanju njihovih in skupnih interesov.²⁶ V slovenski politiki so se zavzeli tudi za spremembo družbenega reda. Kot nekapitalistično družbeno in politično skupnost so poudarili socialistično državo,²⁷ za njeno uresničitev pa so se nameravali prizadevati različno. NSS in socialisti na evolutiven način, tako da se ne bi »kršil demokratični princip večine« ter v zavesti, da »se iz današnje ureditve ne more preskočiti v tako družbo, kot si jo zamišljamo«,²⁸ komunisti pa »po drugi poti: s socialno revolucijo«.²⁹

Slovenska politika je opozorila še na en vidik na silo oprtega oblikovanja družbenih razmer v državi. Skoraj vse politične stranke so namreč zahtevale bodisi skrčenje vojske, njeno preoblikovanje v demokratičnem smislu in odpravo militarizma,³⁰ bodisi njeno ukinitvev in uvedbo ljudske obrambe (milice).³¹ Za široko družbeno in politično uveljavitev oboroženih sil so se zavzeli le liberalci, povezani v JDS/SDS, in Orjuna.³² Nekatere stranke vprašanja oboroženih sil niso obravnavale (NNS, NRS).³³

22 Prav tam, str. 30, 35, 58, 71, 72, 94, 95, 100, 107, 108, 127, 133–155, 118, 140, 144, 150, 151, 165, 172, 180; isti, »V zaželjeni deželi«, str. 193.

23 Slovenska novejša zgodovina, I, str. 319.

24 Perovšek, Programi političnih strank, str. 33, 34, 72, 99, 114, 126, 170.

25 Prav tam, str. 148, 164, 171.

26 Prav tam, str. 150, 151, 163, 165, 171, 172.

27 Prav tam, str. 33, 99, 106, 111, 112–113, 124, 133.

28 Prav tam, str. 33; SB US K SHS, I, 14. redni sestanek, 14. 4. 1921, str. 16 (razprava Etbina Kristana).

29 SB US K SHS, I, 27. r. s., 10. 5. 1921, str. 16 (razprava Vladislava Fabjančiča).

30 Perovšek, Programi političnih strank, str. 31, 35, 84, 101, 113, 143–144, 150, 151, 173, 181; SB US K SHS, II, 53. r. s., 16. 6. 1921, str. 2–3 (razprava Ivana Deržiča), prav tam, str. 8–9 (razprava Jakoba Kušarja).

31 Perovšek, Programi političnih strank, str. 99, 118, 127, 166; SB US K SHS, I, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 40 (razprava Milana Koruna); SB US K SHS, II, 51. r. s., 14. 6. 1921, str. 23–25 (razprava Josipa Kopača), prav tam, 52. r. s., 15. 6. 1921, str. 6–7 (razprava Ivana Mermolje), prav tam, 53. r. s., 16. 6. 1921, str. 4 (razprava Ivana Deržiča).

32 Perovšek, Pogledi liberalne politike na oborožene sile, str. 44–45, 52–53. Glej tudi str. 49.

33 Perovšek, Programi političnih strank, str. 52–58, 137–140.

V kolikor se je večina strank po eni strani zavzemala predvsem za omejitve družbene vloge vojske, pa je bilo po drugi strani opazno, da jih precej ni pristajalo na kakršnokoli povezanost Cerkve z njo. Za ločitev Cerkve in/od države in s tem nadvlado druge nadprvo, so bile, razen NNS in Orjune, ki tega vprašanja nista obravnavali, vse liberalne in marksistične stranke.³⁴ Med strankami, oblikovanimi zunaj tradicionalnih političnih taborov, je omenjeno ločitev podprla tudi SRSKD, medtem ko se NRS, ZSS, SZS, SRS in NLS o njej niso opredelile.³⁵ V nasprotju z njimi pa je najmočnejša slovenska politična stranka, SLS, obravnavala razmerje med Cerkvijo in državo. Predmet njene obravnave je bilo vprašanje suverenosti cerkvene organizacije nasproti državi. Poslanci SLS v Ustavodajni skupščini so poudarjali, da gre v tem primeru za razmerje med dvema popolnima subjektoma, to je subjektoma, ki imata vsak svoj lastni in samostojni namen, in tudi vsa sredstva za doseg tega namena. Vsak od njiju je na svojem področju suveren in drugega ne more omejevati v urejanju njegovih notranjih zadev. Bistvena je neodvisnost enega od drugega, zato temeljna oblika razmerja med njima ne more biti subordinacija, temveč kooperacija. Pri tem ima (katoliška) Cerkev to prednost, da je le ena, držav je pa več.³⁶ SLS je na podlagi stališča o neodvisni suverenosti Cerkve nasproti državi zahtevala, da mora biti katoliški cerkveni organizaciji pridržana vzgoja katoliških otrok, zagovarjala pa je tudi pravico do ustanavljanja privatnih šol. Nasprotovala je še ustavno uzakonjenemu »kancelparagrafu«,³⁷ določbi, po kateri verski predstavniki svoje duhovne oblasti pri bogoslužju niso smeli uporabljati v strankarske namene.³⁸ Predstavniki SLS v Ustavodajni skupščini so sprejetju kancelparagrafa močno, a neuspešno nasprotovali, medtem ko sta ga na liberalni strani podprli JDS in SaKS, na marksistični pa socialisti. Iz liberalnega tabora mu je nasprotovala NSS, komunistov pa to vprašanje ni zanimalo.³⁹ Sicer pa je glede odnosa SLS do vprašanja ločitve Cerkve in/od države zgovoren poudarek, ki ga je v ustavni razpravi izrekel njen poslanec dr. Josip Hohnjec: »Je velika zmeta modernega liberalizma, da more država biti brez religije, ateistična.«⁴⁰ Povsem tako v Kraljevini SHS/Jugoslaviji ni bilo, saj je po besedilu Vidovdanske ustave (in kasnejše Oktroirane ustave) med priznanimi veroizpovedmi in državo obstajala določena povezava.⁴¹

Tako kot so v slovenski politiki iz različnih idejnih izhodišč v veliki meri zagovarjali enake ali podobne poglede v vprašanju delovanja države, so se enako ravnali tudi v opredelitvah o temeljnih vprašanjih demokracije ter človekovih in državljanskih pravic ter svoboščin. Parlamentarno demokracijo, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, enakost vseh državljanov pred zakonom, osebno svobodo, svobodo zasebnega bivanja, gibanja, prepričanja in vere, društveno, zborovalno, peticijsko in izobraževalno svobodo, svobodo tiska, pisemsko tajnost, svobodo znanosti in umetnosti, versko in narodno enakopravnost ter odpravo smrtnih kazni so z različnimi odstopanji zahtevali v vseh političnih taborih.⁴² Posebne zahteve pa so postavile liberalne JDS, SKS

34 Prav tam, str. 49–58, 97, 100, 101, 108, 113, 117; *SB US K SHS, IV*, 44. s., 4. 4. 1921, str. 31 (razprava Gregorja Žerjava), prav tam, 45. s., 5. 4. 1921, str. 35–36 (razprava Bogumila Vošnjaka).

35 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 137–140, 144, 150–152, 165, 169–174, 179–180.

36 *SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca); *SB US K SHS, II*, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 23 (razprava Josipa Klekla).

37 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 85; *SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8–9 (razprava Josipa Hohnjeca).

38 *UL DVS*, 27. 7. 1921. Kancelparagraf je vsebovala tudi kasnejša Oktroirana ustava iz leta 1931 (*SL KBU DB*, 10. 9. 1931).

39 Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa*, str. 105–117.

40 *SB US K SHS, I*, 28. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 14.

41 *UL DVS*, 27. 7. 1921; *SL KBU DB*, 10. 9. 1931.

42 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 30, 34–35, 45, 46, 52, 57, 94, 100, 101, 106–107, 113, 117, 127,

in NNS, poleg njih pa še Šušteršičeva NLS, ki so ob spoštovanju vere kot naravnega dejavnika človekovega življenja, poudarile, da se ne sme izkoriščati v politične namene.⁴³ SLS, JSDS, KPJ, SRSKD in SKS so kot posebno obliko uresničevanja suverenosti ljudstva in demokracije zagovarjale še institut referendumov,⁴⁴ ob zagotovitvi pisemske tajnosti pa se je katoliška politika v Ustavodajni skupščini uspešno zavzela tudi za tajnost telefonskih pogovorov in telegramov.⁴⁵ Poseben odnos do parlamentarizma pa so oblikovali komunisti in Prepeluh-Lončarjevi avtonomisti, ki so predstavljali programsko jedro SRSKD in SKS. Komunisti so bili do končne osvojitve oblasti pripravljene izkoriščati politične pravice v meščanski državi in so tudi po izločitvi iz političnega sistema Kraljevine SHS v letih 1920–1921 v programskih dokumentih svojih legalnih političnih organizacij kot sredstvo političnega delovanja še vedno razglašali sodelovanje v parlamentarnem življenju.⁴⁶ Dejansko pa so bili načelni nasprotniki parlamentarizma. Zagovarjali so program radikalnih družbenih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, to je diktaturi proletariata oziroma politično oblastnem monizmu v nepluralnem, totalitarnem sistemu, kar je že v osnovi izključevalo parlamentarizem.⁴⁷ Programski usmerjevalci SRSKD in SKS pa so menili, da je parlamentarizem že preživel, saj vsebuje, »kakor se je razvil po načelih liberalizma – veliko korupcijo in laž«. Državljeni naj se zato samoupravno organizirajo in na ta način rešujejo temeljna vprašanja svojega družbenega razvoja, o političnih vprašanjih pa naj odloči ljudski plebiscit.⁴⁸ Obstajale so tudi stranke, ki temeljnemu vprašanju demokracije niso namenile pozornosti. Taki sta bili NRS in SRS, medtem ko je Orjuna celo poudarjala, da je za uveljavitev svojih političnih ciljev pripravljena uporabiti nasilje.⁴⁹ Tako je v resnici tudi ravnala.⁵⁰ Zato je »ne moremo vključiti v t. i. demokratični horizont«.⁵¹ Zaradi fundamentalističnega razumevanja socializma podobno velja tudi za komuniste.⁵²

133, 142, 143, 150, 163–164, 170, 172, 179, 180; *SB UO US, II*, 17. s., 23. 2. 1921, str. 59 (razprava Bogumila Vošnjaka), prav tam, 19. s., 25. 2. 1921, str. 106 (razprava Antona Sušnika), prav tam, 25. s., 4. 3. 1921, str. 169–170 (razprava Antona Sušnika); *SB US K SHS, I*, 27. r. s., 10. 5. 1921, str. 16 (razprava Vladislava Fabjančiča), prav tam, 28. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 12 (razprava Josipa Hohnjeca), prav tam, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 7–9 (razprava Andreja Gosarja); *SB US K SHS, II*, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 18 (razprava Josipa Gostinčarja), prav tam, 50. r. s., 13. 6. 1921, str. 9–10 (razprava Josipa Hohnjeca) Perovšek, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 10–20. – Na tem mestu lahko opozorimo, da so bile temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine skoraj v enakem obsegu, kot so ga zahtevali v slovenski politiki, vključene v besedilo vladnega predloga ustave, vsebovala pa jih je tudi kasnejša Vidovdanska ustava (*UL DVS*, 27. 7. 1921). Ker pa je vladni ustavni predlog (tako kot nato tudi Vidovdanska ustava), omenjene pravice in svoboščine omejeval z zakonsko predvidenimi izjemami, je poslanec NSS v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, Anton Brandner, duhovito pripomnil: »Ako mi tako omejujemo svobodo, kakor smo videli, morajo v inostranstvu imeti vtis, da je v Jugoslaviji vse polno hajdukov.« (*SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 18.) Temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine je z ustavno predvidenimi zakonskimi izjemami omejila tudi Oktrojirana ustava (*SL KBU DB*, 10. 9. 1931).

- 43 Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelarografa*, str. 108–110; isti, *Programi političnih strank*, str. 57, 179.
- 44 *SB UO US, II*, 25. s., 4. 3. 1921, str. 170 (razprava Antona Sušnika); Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 113, 127, 163, 171.
- 45 *SB UO US, II*, 19. s., 25. 2. 1921, str. 105–106 (razprava Antona Sušnika); *UL DVS*, 27. 7. 1921.
- 46 Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 150; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 125.
- 47 Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 144, 150, 151.
- 48 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 159, 167, 163, 169, 172.
- 49 Prav tam, str. 137–140, 151–152; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 257.
- 50 O tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 257; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 274–276, 283.
- 51 Zver, *Demokracija*, str. 11.
- 52 O tem glej Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 150, 151; Zver, *Demokracija*, str. 11.

V svojih pogledih na temeljna vprašanja demokracije sta s svojim odnosom do politične enakopravnosti žensk izstopali liberalni JDS in SaKS. Obe sta oporekali ženski volilni pravici (JDS po letu 1919).⁵³ Njuno stališče v tem vprašanju je lepo razkrival zanj značilni poudarek: »Povsod prevladuje mnenje, da še nismo zreli za žensko volilno pravico, ki se ne uvaja niti pri tako kulturnih narodih, ki so stoletja pred nami, kakor n. pr. pri Francozih in Angležih.«⁵⁴ Liberalni tabor je nato kot celota ponovno podprl žensko volilno pravico šele konec leta 1939.⁵⁵ Povsem nasprotno poglede pa so v primerjavi z JDS in SaKS podali zagovorniki ženske volilne pravice. Poslanec SLS v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, Anton Sušnik, je opozarjal, da so ženske glede umskega in telesnega dela enakovredne moškim, zlasti pa je potrebno, da »v današnji socialni dobi« ženska na podlagi svoje volilne pravice »vnese (...) v politično življenje svoj posebni pogled.«⁵⁶

Gornje opozorilo je lepo ponazarjalo širino demokratične misli, ki je v prvem jugoslovanskem desetletju prevladovala na Slovenskem. Slovenska demokratična misel dvajsetih let je temeljila v treh glavnih virih: v krščansko socialni zasnovi demokracije, povezani s krščanskim etosom in civilnodružbenim, zlasti socialnim življenjem, pri čemer je bila močno navzoča ideja samouprave; v Prepeluh-Lončarjevem pojmovanju demokracije kot avtonomije posameznikov, slojev in naroda; in v modernem socialističnem (socialnodemokratskem) razumevanju demokracije. Politično odločujoči del liberalnega tabora (JDS/SDS) pa jo je razumel na protekcionistični način, to je skozi svarila pred tiranijo večine in hegemonijo katoliške opcije. Bolj kot enakost je zagovarjal politično in gospodarsko svobodo, za temelj skupnosti pa postavljaj državljana in visoko državljansko kulturo, katere zahteva naj bi bila opuščanje posebnih etničnih, verskih, razredno-ideoloških in kulturnih stališč.⁵⁷ Za komunistični pogled na demokracijo pa je bilo odločujoče le razredno merilo. Skupna točka glavnih nosilcev tedanjega slovenskega demokratičnega programa, ki ga lahko vzporejamo s sočasnimi evropskimi modernimi in demokratičnimi političnimi nazori, je bila prepoznavno oblikovana narodna volja, da se Slovenci uveljavijo kot suveren in drugim enakopraven narod v moderni in demokratično utemeljeni jugoslovanski federativni državi.⁵⁸

II.

Po uvedbi kraljeve diktature, 6. januarja 1929, se je razprava o državi in demokraciji v slovenski politiki bistveno zožila. Kralj Aleksander I. Karađorđević je ukinil ustavo, razpustil Narodno skupščino in razpustil ter prepovedal vse politične stranke. Njegov poseg na Slovenskem ni naletel na politični odpor, le komunisti so se nanj odzvali s pozivom na oboroženo vstajo, ki pa je ostal na ravni revolucionarne retorike.⁵⁹ Z razglasitvijo Oktroi-rane ustave septembra 1931, oblikovanjem režimskega Narodnega predstavništva (Narodne skupščine in Senata) Kraljevine Jugoslavije, ter režimske vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije (JRKD, od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS) v letih 1931–1932, se je izražanje politične volje (ob javnih volitvah) začelo vračati v družbeni prostor. Vendar je bilo do leta 1935 zamejeno na en strankarski subjekt, JRKD/

53 JDS je za ženske še marca 1919 zagovarjala splošno, enako in neposredno volilno pravico. – Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 29.

54 *KL*, 1. 7. 1920. – Podrobneje glej o pogledih liberalnega tabora na žensko volilno pravico v času med svetovnim vojnima v Perovšek, *Liberalci, demokracija in volilni sistem*, str. 119–136.

55 *Jutro*, 10. 12. 1939.

56 *SB UO US K SHS*, II, 25. s., 4. 3. 1921, 169–170.

57 *Zver*, *Demokracija*, str. 235–237.

58 *Slovenska novejša zgodovina*, I, str. 319, 320.

59 Deželak-Barič, *Vprašanja sobivanja v misli in praksi marksistov*, str. 143.

JNS (vanjo je bil vključen slovenski liberalni tabor), ki je bila nosilka tedanjega političnega monizma, po oblikovanju vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v istem letu pa na dva. Tedaj je prišlo tudi do zamenjave politične oblasti, saj je bil za drugo polovico tridesetih let značilen oblastni monopol JRZ, v katero je bila vključena nekdanja SLS. Posebno obliko legalnega političnega delovanja so predstavljala še politična gibanja, zbrana ob posameznih časopisih.⁶⁰

V tridesetih letih se pogledi na obliko vladavine, državnopravno ureditev in nacionalni značaj jugoslovanske države niso spremenili. JRKD/JNS je podpirala monarhijo ter državni in narodni unitarizem.⁶¹ Monarhizem je podpiral tudi slovenski del JRZ, ki pa je – skladno z znanimi Ljubljanskimi punktacijami nekdanje SLS iz konca leta 1932 – ob unitarističnemu narodnodržavnemu programu vsedržavne JRZ⁶² sledil predhodnim narodnoavtonomističnim prizadevanjem slovenske katoliške politike.⁶³ Enaka stališča so zagovarjala tudi gibanja, oblikovana v okviru liberalnega in katoliškega tabora.⁶⁴ O teh vprašanih so se opredelile tudi posamezne narodnodemokratske skupine in gibanja, ki so se razvila zunaj njunih okvirov (najbolj množični sta bili Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje), ki so predvsem poudarjala narodnofederativni program.⁶⁵ Le-tega so ob hkratni izvedbi socialne revolucije zagovarjali tudi komunisti, medtem ko so socialisti v okviru svojega političnega programa ostali na unitarističnem stališču.⁶⁶

Do drugačnih pogledov pa je v tridesetih letih prišlo v vprašanju delovanja in značaja državnega organizma in demokracije. Oba slovenska dela vsedržavnih jugoslovanskih strank sta sicer spominjala na temeljna načela demokracije,⁶⁷ a sta jih razumela skozi novega duha časa, ki je v različnih državah uveljavljal misel o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, to je novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.⁶⁸ V tej zvezi so v liberalnem političnem taboru poudarjali t. i. »socialno solidarnost«, potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu, s ciljem zaščititi socialne interese večine.⁶⁹ Hkrati so se v okviru t. i. »nacionalnega solidarizma« zavzemali za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote. Taki pogledi so pokazali, da se je slovenski liberalizem v tridesetih letih v svoji družbeno politični misli od načela svobodnega liberalnega gospodarstva in liberalno demokratske države preusmeril k t. i. gospodarstvu po načrtu, stanovsko-korporativnemu sistemu in po državi omejene demokracije.⁷⁰ K temeljnim načelom demokracije in evropskega liberalnega parlamentarizma se je vrnil neposredno pred drugo svetovno vojno. Njegovo takratno vodilo je bilo pozitivno in konstruktivno tekmovanje in merjenje političnih sil, ki naj, opirajoč se na politično voljo moških in žensk, demokratično odločajo o vprašanih bodočega razvoja jugoslovanske skupnosti.⁷¹

60 O političnih gibanjih v tridesetih letih glej podrobneje Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 422–437, 526–539; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 334–339, 348–349, 351–355, 363–369, 375–384.

61 *Jutro*, 18. 12. 1931, 21. 7. 1933.

62 *Slovenec*, 20. 8. 1935.

63 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 169, 172–179.

64 Prav tam, str. 167, 172.

65 Podrobneje o tem glej prav tam, str. 171, 172; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 269–295; Perovšek, *Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi*, str. 47–52.

66 Perovšek, *Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje*, str. 5–66; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 346.

67 *Jutro*, 21. 7. 1933; *Slovenec*, 20. 8. 1935.

68 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. XVI, XVII in 234.

69 Prav tam, str. 244.

70 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 194–196.

71 Perovšek, *Liberalci, demokracija in volilni sistem*, str. 133–134.

Koncept stanovsko korporativne države in avtoritarne demokracije so na podlagi okrožnice *Quadragesimo anno* Pija XI. (1931) najbolj poudarjeno zagovarjali v katoliškem delu slovenske politike. »Ako se danes iz kaosa liberalno kapitalističnega gospodarstva kažejo obrisi novega gospodarskega reda na osnovi družabnih stanov, ne pomenja to drugega kakor povratek k resnični svobodi in odklon od lažne svobode, ki je vodila v samodrštvo. V resnici tudi gospodarstvo sili k ‚redu v svobodi‘, ko svoboda poedinca ne bo več neomejena, ampak ji bodo postavljene pravične meje v stanovski družbi«, je bistvo stanovsko korporativne družbenogospodarske ureditve utemeljeval Slovenec.⁷² Pri tem bo država uravnavala uporabo zasebne lastnine, usklajenost med stanovi pa bodo zagotovila medsebojna posvetovanja stanovskih zastopstev.⁷³ Tako bodo ustvarjene družbene razmere, ko bo red pomenil resnično svobodo.⁷⁴

Vprašanje demokracije je v tedanjem »času nestrpnih« terjalo tudi opredelitev v odnosu do tedanjih totalitarističnih ideologij in državopolitičnih praks. Katoliška in liberalna politika sta zavrnili tako komunizem, kot – kljub določenim simpatijam – fašizem in nacizem.⁷⁵ V odklanjanju fašizma in nacizma sta delili splošno slovensko protifašistično usmeritev, saj so bila na Slovenskem fašistično oziroma nacistično usmerjena le posamezna manjša politična gibanja.⁷⁶ Druga gibanja, ki so bila glavni nosilec slovenskega akcijsko vidnega protifašističnega razpoloženja, pa so le-tega povezovala z izdelano demokracijo mislijo. Izstopala sta Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, v katerih so se združevali in razhajali precej različni politični subjekti. Njihove konkretne oblike povezovanja in neposredni politični cilji so se deloma spreminjali oziroma so bili konkretni poudarki različno postavljeni. Iz njihovih programov in političnih akcij pa je vseeno mogoče potegniti nekatere konstante.⁷⁷

Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, ki sta se medsebojno prepletali, sta v drugi polovici tridesetih let prek različnih socialnopolitičnih in idejnih subjektov predstavljali posebno koalicijsko obliko sodelovanja med komunisti, socialisti, krščanskimi socialisti, kmečkimi gibanji, delom Sokolov in narodnodemokracijskimi meščanskimi skupinami. Njihovo osnovno načelo je bilo spoštovanje legalnosti (v ljudskofrontnih povezavah deklarativno tudi pri komunistih), torej prizadevanje za politiko reform v okviru parlamentarnega sistema in kapitalističnega gospodarskega reda ter utrditev in stabilizacijo parlamentarne demokracije. Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje sta zahtevali klasične državljanske pravice in svoboščine, politično in gospodarsko demokracijo za vse državljane, duhovno svobodo in svobodo verskega prepričanja, svobodne in tajne volitve, čim večje narodno soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih vprašanjih, socialno pravično urejeno državo, ki naj zagotovi družbeno svobodo delovnega ljudstva, boj proti fašizmu in korporativni ter vsakršni avtoritarni državi, in enakopraven federativni položaj Slovenije v jugoslovanski skupnosti. Bili sta okvir, v katerem se je – ob političnem primatu JRKD/JNS in JRZ v tridesetih letih – izoblikovala idejne in politične izključnosti osvobojena slovenska demokratična misel, ki je pomenila

72 *Slovenec*, 11. 4. 1937.

73 *Slovenec*, 12. 6. 1931, 29. 5. 1931.

74 *Slovenec*, 11. 4. 1937. – O tem glej tudi Pelikan, *Vizije »družbene prenove«*, str. 58–66; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 50; Perovšek, "V zaželjeni deželi", str. 211–212; Pleterski, »Totalitarni duh«, str. 88.

75 Perovšek, "V zaželjeni deželi", str. 184–186, 191–193, 196–200, 204–207. Glede zavračanja komunizma s strani SLS glej tudi Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 283; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 249; ista, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 46; Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 37; Pleterski, »Totalitarni duh«, str. 84.

76 Zver, *Demokracija*, str. 11–12; Perovšek, Stiplovšek, *Politična stranka*, str. 85.

77 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 272.

zgodovinsko zanikanje prenapetih političnih stališč, to je ujetosti bodisi v konfesionalni ekstremizmu, bodisi v totalitaristični nacionalnodržavni ali v radikalni družbenorevolucionarni program.⁷⁸

Seveda je treba na koncu odgovoriti tudi na vprašanje, v koliko in kako so bili nazori o državi in demokraciji, ki so jih na Slovenskem oblikovali v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, uresničeni v tedanjem narodnopolitičnem življenju. Odgovor nanj pove naslednje: monarhija je obstala, slovenski avtonomistično-federativni cilj v državnopravnem pogledu ni bil dosežen,⁷⁹ široko pa sta se uveljavili podpora večnacionalnemu značaju jugoslovanske skupnosti in volja po ohranitvi ter uveljavitvi slovenske narodne individualnosti. Sámó demokratično držó in ravnanje pa je izredno oteževala prevladujoča nepripravljenost slovenskih političnih subjektov na idejno, politično, kulturno in socialno sobivanje.⁸⁰ »V nazorsko diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalne parole in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika.«⁸¹ Tako je v realnem družbenem in političnem življenju tudi bilo. Prvi dejavnik slovenske »duhovne državljanske vojne« je bil katoliško-liberalni spor, ki je, podkrepjen s katoliško-liberalnim (avtonomistično-centralističnim) razhajanjem v temeljnih vprašanih nacionalne politike, tudi v jugoslovanski dobi dominiral v slovenski politiki. Drugi dejavnik je bil protidemokratični odklon k avtoritarnim političnim rešitvam, ki so utemeljevale manihejsko sliko sveta – levo in desno –, in se je na Slovenskem izrazila v dveh ideologijah: komunistični in tisti, ki ima izvor v političnem katolicizmu.⁸² Tretji dejavnik pa je bilo dejstvo, da se demokratični premislek idejnih, socialnogospodarskih in političnih vprašanj ni slišal oziroma mu niso hoteli prisluhniti. To je dobro pokazala politična osamljenost krščanskosocialistično in demokratično usmerjenega dr. Andreja Gosarja in narodnodemokratično ter socialnonapredno opredeljenega dr. Dragotina Lončarja. Demokracija kot civilizacijska vrednota je bila – tako kot že velikokrat pred tem in tudi potem –, kljub domišljenim pogledom, ki so živeli skozi ves čas prve jugoslovanske države, ujetnica politike in ideologije. Ali kot je dobro poudaril Milan Zver: ideja demokracije se je, enako kot drugi politični koncepti in vrednote, v času med svetovnima vojnama »znašla v primežu raznih ekskluzivističnih ideologij, ki so zaznamovale prejšnje stoletje. S tem so tudi demokracijo spremenili in ideološki koncept: z njo so kritizirali obstoječi gospodarski, socialni, kulturni in politični položaj, z njo so nakazovali vizijo zelene ureditve,

78 Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 5–6, 47–248, 284; Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 129–204; isti, *Demokracija in krščanski socialisti*, str. 204–209; *Zbornik ob štiridesetletnici KPS*, str. 276–277; Perovšek, *Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi*, str. 47–54; isti, *Oris življenja in dela Josipa Rusa*, str. 8–13; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 371–373. Glej tudi Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 37–40; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 46, 48.

79 O delni uresnitvi slovenskih avtonomističnih prizadevanj oziroma »tihí« slovenski avtonomiji, ki jo je v drugi polovici dvajsetih in drugi polovici tridesetih let vzpostavila SLS, glej Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 123–302, 338–339; isti, *Banski svet 1930–1935*, str. 261–316.

80 Prim. Gašparič, *Iskrena ali pragmatična demokracija?*, str. 85–91; isti, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 181–210, 125–136, 269, 271–273, 275–276; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 126, 141, 331, 338; isti, *Banski svet 1930–1935*, str. 269–274, 317–318; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 45, 56; Pleterski, »Totalitarni duh«, str. 96, 97; Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 113–124; Dolenc, *Kulturni boj*, str. 198–211; Deželak-Barič, *Vprašanja sobivanja v misli in praksi marksistov*, str. 136, 143, 146–148; Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 39, 40.

81 Tominšek-Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

82 Vodopivec, *Trideseta leta*, str. 14, 16; Pleterski, *Utemeljitev*, str. 7, 8.

nemalokrat so jo dojemali kot sredstvo oblasti določene družbene skupine. Povzdignili so jo v integralni model celotne družbene ureditve.«⁸³

Navedeni poudarek lahko v sklepu ponazorimo še z besedami pričevalca tedanjega časa, ki bolj ali manj veljajo tudi slovenske razmere. Zapisal jih je dr. Vladimir Ravnihar, eden maloštevilnih slovenskih politikov, ki so v svoje spomine zajeli obdobje prve jugoslovanske države. Pripravil jih je med drugo svetovno vojno, ko jugoslovanske države ni bilo več, in je v povsem drugem zgodovinskem položaju ocenil jugoslovanski in slovenski razvoj v letih 1918–1941 ter dogajanje v njem. Njegov premislek razumevanja in izkušnje države ter demokracije v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je izhajal iz dejstva, da so si Slovenci, Hrvati in Srbi z njenim nastankom ustvarili nov državni okvir, »kolike vrednosti pa bo umetnina v tem okviru, je bilo odvisno od umetnika. In umetnik« – mi bomo dejali politika – »na žalost ni bil izmed najboljših.« Zaradi težnje po popolnem zlitju je v vseh predelih zunaj nekdanje Kraljevine Srbije odmeval klic po čim širši avtonomiji, Srbijanci (Srbi iz nekdanje kraljevine) pa so se še bolj zaprli vase in skrbno čuvali svoje posestno stanje: centralno upravo, diplomacijo in vojsko. »Kar nič ni podvomiti, da je obstajala tendenca hegemonije.« Z njo sta bili povezana še okoreli birokratizem in greh, ki ga je Srbija podedovala iz časov turškega gospostva – korupcija. »In korupcija je zelo nevarna in zelo nalezljiva bolezen ...«⁸⁴

»Navzklic vsem nevšečnostim, navzklic vsem oviram, ki smo jih prav iznajdljivo sami polagali na svojo življenjsko pot,« nadaljuje Ravnihar, pa smo »polagoma sicer pa vendarle napredovali.« Drugače pa je bilo z demokracijo. »Koliko se je ta način grešilo. Kaj vse jim je bil ta pojem. Do kosti so ga kompromitirali. Velika laž je bila, češ da je vladalo ljudstvo po svojem preudarku, po svojem razumu, po svoji svobodni volji. Vladala je stranka, ki je ali vsilila svojo voljo ljudstvu, ali pa je laskala njegovim neobrzdanim instinktom, da ga je priklenila na sebe. (...) Le tako je bilo mogoče, da je zavladal vselej z ogromno večino sedaj ta, sedaj oni režim, pa čeprav sta si bila po svojih političnih načelih diametralno nasprotna.« In tisti, ki je imel »na svoji strani še mogočni vladni aparat, mu je bila zmaga sigurna. (...) In to naj bi bila svobodna ljudska volja, ustreza treznemu, premišljenemu preudarku, politični zavesti ljudstva. Daleč smo bili od tega, daleč od – demokracije. Absolutizem stranke – previlnejše absolutizem strankinega avtokrata. Tako je izgledala pri nas demokracija. Lucus a non lucendo (gozd je temen in ne daje svetlobe – op. J. P.). In še toliko po nemarnem so rabili ta pojem, da so celo kaki stranki navzdeli ime: demokratska stranka. O nobenih volitvah v javne zastope pri nas ne moremo trditi, da so bile zares svobodne v demokratskem smislu.«⁸⁵

Iz gornjih besed lahko ugotovimo, da se izkušnja države in razumevanja demokracije v času Kraljevine SHS/Jugoslavije ni ugodno iztekla. Kako so Slovenci živeli naslednje, je pokazal nadaljnji zgodovinski razvoj, njegovo vrednostno vsebino pa lahko občutimo tudi danes.

83 Zver, *Demokracija*, str. 235. – O uporabljanju pojma demokracije kot sredstva za prodor strankarskih političnih interesov v slovenski politiki med svetovnima vojnama glej tudi Ratej, *Koroščevo razumevanje demokracije*, str. 166.

84 Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 279, 280.

85 Prav tam, str. 281, 286.

Povzetek**JURIJ PEROVŠEK****Država in demokracija v pogledih slovenske politike v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji (1918–1941)**

Slovenska politika dvajsetih let je vprašanju države, njene organizacije in delovanja namenila vsestransko pozornost. Večji, a politično ne odločujoč del političnih subjektov, ki je prihajal iz marksističnega tabora in skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, je zagovarjal republiko oziroma suverenost ljudstva. Najmočnejši slovenski politični stranki, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) in liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS, od 1924 Samostojna demokratska stranka, SDS), pa sta zagovarjali oziroma nista problematizirali obstoječe monarhistične oblike vladavine.

Slovenski politični dejavniki so se z nekaterimi izjemami enako razdelili tudi v vprašanju državne ureditve. Republikansko usmerjene stranke in politične organizacije so zagovarjale federalizem, monarhistične pa državni centralizem. Med izjemami so izstopali socialisti, ki so podpirali centralistično državo, in SLS, ki je zagovarjala avtonomistično-federalistično urejeno jugoslovansko skupnost. S centralističnimi oziroma federalističnimi stališči so bili usklajeni tudi pogledi na vprašanje nacionalnega značaja Kraljevine SHS. Slovenska centralistična politika je zagovarjala načelo jugoslovanskega nacionalnega integralizma po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le »plemena« namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda, avtonomistična pa je poudarjala obstoj slovenske narodne individualnosti in zahtevala narodno samoodločbo ter revizijo Vidovdanske ustave, ki je leta 1921 uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Glavna predstavnica centralističnega in narodnounitarističnega programa je bila JDS/SDS, avtonomistično-federativnega pa SLS, ki je med slovenskim ljudstvom uživala tudi največjo podporo.

V vprašanju delovanja državnega organizma si je bila slovenska politika dokaj enotna. V vseh političnih taborih so – sicer iz različnih idejnih izhodišč – poudarjali potrebo po njegovi demokratični in moderni socialni, upravni in politični vsebini. Slovenska politika je največji pomen pripisovala vzpostavitvi socialne države. Le-ta naj bi zagotovila rešitev socialnega vprašanja in s tem socialno pravičnost, utemeljeno v zakonski ureditvi minimalne mezde, zakonskemu varstvu pravic delavcev in nameščencev, osemurnem delavniku, prepovedi dela otrok in nočnega dela za ženske, popolnem splošnem bolniškem, nezgodnem, invalidskem in starostnem zavarovanju, zavarovanju v primeru nezaposlenosti in smrti, brezplačnem zdravstvu za vse državljane in brezplačnem državnem šolstvu. Take zahteve so postavili v vseh političnih taborih. Prevladovala je tudi misel, naj država izvede socializacijo (podružbljenje) velikih energetskih podjetij in drugih kapitalističnih podjetij ter bank.

Tako kot so v slovenski politiki iz različnih idejnih izhodišč v veliki meri zagovarjali enake ali podobne poglede v vprašanju delovanja države, so se enako ravnali tudi v opredelitvah o temeljih vprašanih demokracije ter človekovih in državljskih pravic ter svobod. Parlamentarno demokracijo, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, enakost vseh državljanov pred zakonom, osebno svobodo, svobodo zasebnega bivanja, gibanja, prepričanja in vere, društveno, zborovalno, peticijsko in izobraževalno svobodo, svobodo tiska, pisemsko tajnost, svobodo znanosti in umetnosti, versko in narodno enakopravnost ter odpravo smrtne kazni so z različnimi odstopanji zahtevali v vseh političnih taborih.

V prvem jugoslovanskem desetletju so na Slovenskem oblikovali široko demokra-

tično misel. Skupna točka glavnih nosilcev tedanjega slovenskega demokratičnega programa, ki ga lahko vzporejamo s sočasnimi evropskimi modernimi in demokratičnimi političnimi nazori, je bila prepoznavno oblikovana narodna volja, da se Slovenci uveljavijo kot suveren in drugim enakopraven narod v moderni in demokratično utemeljeni jugoslovanski federativni državi.

V tridesetih letih se pogledi na obliko vladavine, državnopravno ureditev in nacionalni značaj jugoslovanske države niso spremenili. Vsedržavna Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija (JRKD, od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS), v katero so bili vključeni liberalci, je podpirala monarhijo ter državni in narodni unitarizem. Monarhizem je podpiral tudi slovenski del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), ki pa je ob unitarističnemu narodnodržavnemu programu vsedržavne JRZ sledila svojim predhodnim narodnoavtonomističnim prizadevanjem. O teh vprašanjih so se opredelile tudi posamezne narodnodemokratične skupine in gibanja, ki so se razvila zunaj okvirov katoliškega in liberalnega tabora (najbolj množični sta bili Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje), ki so predvsem poudarjala narodnofederativni program.

Do drugačnih pogledov pa je v tridesetih letih prišlo v vprašanju delovanja in značaja državnega organizma in demokracije. JRZ in JRKD/JNS sta se izrekli za koncept korporativne države in t. i. disciplinirane demokracije, Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje pa sta vzdrževali kontinuiteto slovenske demokratične misli dvajsetih let.

Odgovor na vprašanje, v koliko in kako so bili nazori o državi in demokraciji, ki so jih na Slovenskem oblikovali v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, uresničeni v tedanjem narodnopolitičnem življenju, pove naslednje: monarhija je obstala, slovenski avtonomističnofederativni cilj v državnoopravnem pogledu ni bil dosežen, široko pa sta se uveljavili podpora večnacionalnemu značaju jugoslovanske skupnosti in volja po ohranitvi ter uveljavitvi slovenske narodne individualnosti. Sámó demokratično držo in ravnanje pa je izredno oteževala prevladujoča nepripravljenost slovenskih političnih subjektov na idejno, politično, kulturno in socialno sobivanje. Demokracija kot civilizacijska vrednota je bila – tako kot že velikokrat pred tem in tudi potem –, kljub domišljenim pogledom, ki so živeli skozi ves čas prve jugoslovanske države, ujetnica politike in ideologije. Z njo so kritizirali obstoječi gospodarski, socialni, kulturni in politični položaj, z njo so nakazovali vizijo zelene ureditve, nemalokrat so jo dojemali kot sredstvo oblasti določene družbene skupine.

Seznam virov in literature

Objavljeni viri

- Grada o stvaranju jugoslovanske države (1. I. – 28. XII. 1918), tom II.* Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
- Perovšek, Jurij: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*. Ljubljana, 1931.
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd: [s. n.], [s. a.].
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Zagreb: [s. n.], 1921.
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IV.* Beograd: [s. n.], 1921.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd: [s. n.], 1921.

- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Uradni list Deželne vlade za Slovenijo.* Ljubljana, 1921.
- Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS : razprave in dokumenti.* Ljubljana: Komunist, 1977.

Časopisni viri

- Jugoslavija.* Ljubljana, 1921.
- Jutro.* Ljubljana, 1923, 1924, 1931, 1933, 1939.
- Kmetijski list.* Ljubljana, 1920.
- Slovenec.* Ljubljana, 1931, 1935, 1937.
- Slovenski narod.* Ljubljana, 1919, 1923.

Brošure

- Sodite po delih!: vsem, ki so dobre volje!: kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost.* Ljubljana: samozaložba, 1923.

Monografije

- Dolenc, Ervin, *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935.* Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Nedog, Alenka, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: od leta 1935 do 1941.* Ljubljana: Borec, 1978.
- Perovšek, Jurij, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929.* Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij, *»V zaželeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Prunk, Janko, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Prunk, Janko, *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
- Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja republike Slovenije 1848–1992, (Prva knjiga).* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino-Mladinska knjiga, 2005.
- Stiplovšek, Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

- Tominšek-Perovšek, Mateja, *Frančišek Lampe, zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Zver, Milan, *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana: Orbis, 2002.

Memoarska literatura

- Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.

Razprave

- Deželak-Barič, Vida, Demokracija v slovenski marksistični percepciji 1918–1921. = Democracy in the Slovenian Marxist Perception 1918–1921. *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. = *Ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 143–158.
- Deželak-Barič, Vida, Vprašanja idejnega, političnega, socialnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 127–150.
- Gašparič, Jure, Iskrena ali pragmatična demokracija?: Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 77–92.
- Grdina, Igor, Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in slovenske republikanske stranke Antona Novačana. *Zgodovinski časopis*, let. 43, 1989, št. 1, str. 77–95.
- Pelikan, Egon, Vizije »družbene preнове« v katoliškem taboru v tridesetih letih v Sloveniji. *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 58–68.
- Perovšek, Jurij, Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. *Nova revija*, let. 8, 1989, št. 81–82, str. 194–198.
- Perovšek, Jurij, Liberalci, demokracija in volilni sistem 1918–1941. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 119–136.
- Perovšek, Jurij, Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnima vojnama. *Glasnik Slovenske matice*, let. 18, 1994, št. 1–2, str. 42–54.
- Perovšek, Jurij, Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923. *Zgodovinski časopis*, let. 45, 1991, št. 1, str. 65–83.
- Perovšek, Jurij, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, let. 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.
- Perovšek, Jurij, Oris življenja in dela Josipa Rusa. Rus, Josip, *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana: Borec, 1989, str. 5–24.
- Perovšek, Jurij, Pogledi slovenske liberalne politike na oborožene sile Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 79 (44), 2008, št. 3–4, str. 42–66.

- Perovšek, Jurij, Stiplovšek, Miroslav, Politična stranka: od 1918 do 1945. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 83–85.
- Perovšek, Jurij, Slovenci in Jugoslavija v letih 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 69 (34), 1998, št. 1, str. 55–74.
- Perovšek, Jurij, Slovenska politika in uvedba kancelarparagrafa v prvi jugoslovanski državi = Slovenian politics and introduction of the pulpit paragraf in the first state of Yugoslavia. *Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države = Ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 105–118.
- Perovšek, Jurij, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 50, 2010, št. 2, str. 5–66.
- Perovšek, Jurij, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 33, 1993, št. 1–2, str. 17–26.
- Perovšek, Jurij, Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 93–126.
- Pleterski, Janko, »Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 75–100.
- Pleterski, Janko, Utemeljitev posveta. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 7–8.
- Prunk, Janko, Demokracija in slovenski krščanski socialisti. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 203–210.
- Ratej, Mateja: Koroščevo razumevanje demokracije v času njegove (1928) in Stojadinovićeve vlade (1935–1938). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 137–169.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 41, 2001, št. 2, str. 43–57.
- Vodopivec, Peter, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 41, 2001, št. 2, str. 31–42.
- Vodopivec, Peter, Trideseta leta. *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 7–17.